

Отримано: 20 листопада 2017 р.

Прорецензовано: 10 грудня 2017 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: eu.v.dubchak@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-207-212

Дубчак Є. Дослідження історії козацтва у працях В. Антоновича та М. Василенка / Є. Дубчак // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 207–212.

УДК [930:94355](477)“14/17”

Євгеній Дубчак

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА У ПРАЦЯХ В. АНТОНОВИЧА ТА М. ВАСИЛЕНКА

У статті проведено аналіз наукових робіт викладачів Київського університету В. Антоновича та М. Василенка щодо історії козацтва. Визначено спільність поглядів науковців на причини виникнення, аспекти створення й становлення козацтва, а також на причини занепаду та подальшого розколу Гетьманщини. Зазначено критичне ставлення Антоновича до гіпотез щодо походження козаків. Висвітлено думки авторів щодо діяльності керівників народного руху.

Показано новизну наукових поглядів істориків та визначено суттєвість їхнього внеску у розвиток історичної науки.

Ключові слова: історіографія; козацтво; повстання; гетьман; Росія; Польща; Гетьманщина.

Евгений Дубчак

ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИИ КАЗАЧЕСТВА В РАБОТАХ В. АНТОНОВИЧА И Н. ВАСИЛЕНКО

В статье проанализированы научные работы преподавателей Киевского университета В. Антоновича и Н. Василенко по истории казачества. Определена общность взглядов ученых на возникновение, аспекты создания и формирования казачества, а также на причины упадка и дальнейшего раскола Гетманщины. Указано на критическое отношение Антоновича к гипотезам происхождения казаков. Раскрыто мнение авторов касательно деятельности руководителей народного движения. В работе показана новизна научных взглядов историков и определена существенность их вклада в развитие исторической науки.

Ключевые слова: историография; казаки; восстания; гетман; Россия; Польша; Гетманат.

Yevhenii Dubchak

RESEARCH OF COSSACK'S HISTORY IN THE WORKS OF V. ANTONOVYCH AND N. VASYLENKO

The article analyzes the scientific work of Kiev University professors V. Antonovych and M. Vasylenko concerning the history of the Cossacks. The commonality of scientists' opinions on the causes of the appearance, aspects of the creation and formation of the Cossacks, as well as the causes of decline and the further split of the Hetmanate are determined. The Antonovych's critical attitude to the hypothesis about the origin of the Cossacks is noted. It is indicated that biographical information about Haidamachian leaders is of interest. The important researches of Vasylenko concerning the history of the left-bank Ukraine and the recognition of the Cossacks as the saving force of Orthodoxy are determined. The emphasis is on the similarity of the views of both historians on the causes of the decline and further split of the Hetmanate. The author's thoughts about the activities of the people's leaders are highlighted.

Key words: historiography; cossacks; rebellion; hetman; Russia; Poland; Hetmanate.

Історія козацтва посідає одне з чільних місць у дослідженнях вітчизняного минулого. Видатна роль козацтва в питаннях формування національного характеру, культури, самосвідомості, державного ладу України висвітлена у працях викладачів Київського університету Св. Володимира, які вивчали історію українських земель XV-XVII ст. До цієї теми зверталися В. Антонович, М. Василенко, П. Голубовський, М. Дашкевич, плідна праця яких наприкінці XIX – на початку XX ст. сприяла

становленню та розвитку історичної школи університету. Одними з найважливіших серед інших є праці професорів Володимира Антоновича та Миколи Василенка.

Дослідженню діяльності В. Антоновича приділено увагу таких науковців, як Д. Багалій, І. Верба, М. Грушевський, В. Короткий, О. Оглоблін, В. Сімович, В. Ульяновський, О. Тарасенко, С. Томашівський, О. Ясь. В. Ульяновський, аналізуючи твори історика, визначив, що давньоруський общинно-вічовий устрій, за думкою Антоновича, був взірцевою моделлю, руйнування якої постерігалось у часи польського панування. Він підкреслив, що метою козацьких воєн стало збереження соціального устрою та общинності на українських землях та зазначив, що Антоновичем створено «концепцію історії українського народу, зцементовану общинною ідеєю» [5, с.60-61].

О. Ясь вказав, що в роботі «Виклади про козацькі часи в Україні» В. Антонович відстоював громадсько-вічову концепцію походження козацтва, яку було піднесено до народного ідеалу, та визначав, що в основу козацького ладу покладено общинне начало [7, с. 885].

Наукову спадщину М. Василенка вивчали Н. Полонська-Василенко, В. Юрчук, І. Усенко, Ю. Шемшученко, О. Оглоблін тощо. Полонська-Василенко стверджувала, що історик писав переважно нариси, присвячені певним питанням. До великих належать такі його твори, як «Малороссия» та «Очерк русской истории (1505-1650) Литовско-русское государство и Украина», опубліковані в енциклопедії Брокгауза та Ефрона [4, с. 49]. В. Юрчук визначив привабливість для науковця історії Гетьманщини, яка була малодослідженою через наявність суто українських ознак [6, с. 89].

Автор статті здійснив спробу порівняти роботи В. Антоновича і М. Василенка, присвячені історії козацтва, та визначити внесок науковців у розвиток вітчизняної історичної науки. Зважаючи на виявлену під час аналізу праць новизну деяких висвітлених в них питань, вона є актуальною.

Певну цінність у вивченні історії козацтва має робота В. Антоновича «Последние времена казачества на правой стороне Днепра» 1868 р. Дослідник проаналізував умови укладання Росією та Польщею Андрусівського договору 1667 р., наслідком якого став поділ України за лінією Дніпра. Значну увагу в праці приділено діяльності гетьмана П. Дорошенка, який спробував позбутися васальної залежності від Речі Посполитої на користь Османської імперії. Історик вказав перспективи, що могли очікувати на Правобережжя у разі прийняття такого рішення. На його думку, відмова від польської залежності могла призвести Правобережжя до залежності від Росії. Він, зокрема, зазначив, що «можливість приєднатися до Росії поновиться: Росія відмовилась від України на користь Польщі, але вона не пов'язана жодною умовою відносно Туреччини» [1, с. 254]. Грунтуючись на аналізі умов та наслідків Бучацького мирного договору 1672 р., учений підкреслив, що гетьману вдалося виконати лише частину свого плану [1, с. 256].

Антонович дослідив невдалі спроби гетьмана І. Самойловича об'єднати Україну під своєю владою в середині 70-х рр. XVII ст., одним з наслідків яких стала вимушена міграція населення правобережної частини на Лівобережжя, що поглибило розкол України. Дипломатично факт розподілу українських земель визнаний через укладання Росією угод із Туреччиною 1681 р. та Польщею 1686 р. [1, с. 262-263].

Науковець визнав незадовільне становище переселенців причиною зворотної колонізації частини мігрантів. Він зауважив на прагненнях короля Яна Собеського відновити козацьке військо для боротьби з Османською імперією. Історик дійшов висновку, що відновленню козацьких одиниць-полків суттєво посприяв королівський універсал 1684 р., за яким платню козакам, що мешкали в Поліссі, було замінено на збори з населення в місцях перебування війська. Як доказ у роботі наведено приклади скарг урядовців Київського воєводства [1, с. 285].

У праці вперше окремо досліджено біографію одного з козацьких провідників полковника С. Палія, прихильника інтересів Правобережжя та учасника колонізації південно-західної України 1683-1688 рр. Дослідник порівняв погляди гетьмана Лівобережжя І. Мазепи і полковника С. Палія та дійшов висновку, що схильність гетьмана до панщини сприяла успішній колонізації Правобережжя. Дії Палія, за думкою історика, були спрямовані на приєднання регіону до складу Московії, з пропозиціями чого полковник неодноразово, але безрезультатно, звертався до представників російської влади [1, с. 291-302].

Слід звернути увагу, що дослідник визначив 1699 р. часом закінчення польсько-турецького протистояння та датою прийняття сеймом постанови щодо ліквідації козацтва, наслідком чого стала ескалація українсько-польського конфлікту.

У праці зібрано безцінний матеріал щодо історії повстання 1702 – 1704 рр., зокрема, походу Мазепи на Правобережжя 1704 р. Історик визначив мету гетьмана, яка полягала в прагненні керувати об'єднаною Україною, позбутися головного конкурента та усунути загрозу поширення селянських повстань в Гетьманщині. Проаналізувавши діяльність гетьмана, Антонович констатував, що до 1709 р. на Правобережжі розташовувалися сім козацьких полків та сформувався справжній козацький устрій [1, с. 361].

Учений проаналізував наслідки невдалої зовнішньої політики російського царя Петра I, зокрема, результати війни з Туреччиною 1710 р., що змусили Росію на певний час відмовитись від українського регіону на користь Польщі. Історик підкреслив, що західноукраїнські землі знов могли опинитися у становищі запустіння, яке мало місце до 1683 р. 1713 р. В. Антонович визнав як час, коли «запорожці втратили будь-яку надію на підтримку... і мали відмовитися від усяких зазіхань на західну Україну» [1, с. 371]. Отже, головним наслідком повернення українських земель під польську владу історик вважав зникнення козацтва в цьому регіоні.

Вагомим внеском у розвиток історії козацтва є наукова праця В. Антоновича «Виклади про козацькі часи в Україні» 1895-1896 рр., яка, зокрема, доповнює відомості щодо походження козацтва. Дослідник заперечив ряд гіпотез своїх колег, зокрема, М. Дашкевича та П. Голубовського через наявні в них розбіжності. Науковець додержувався теорії громадсько-вічового устрою М. Максимовича, відповідно до якої землею в степовій зоні наділяли цілі громади за умови надання на військову службу по одному чоловіку від кожної [2, с. 9-20].

Слід відзначити, що істориком визначені дати перших згадок про козацтво: 1489, 1491 рр. – польські хроніки Бельського та Кромера; 1499 р. – грамота (привілей) великого князя Олександра місту Київ; початок XVI ст. – розповсюдження козацтва в Україні та здійснення походів на територію Османської імперії. Необхідно звернути увагу, що Антонович вважав появу Запорозької Січі здобутком саме козацьких походів та приписав її заснування князю Д. Вишневецькому, висловивши припущення щодо місця її розташування.

Історик, аналізуючи становище козаків після укладання Люблінської унії 1569 р., підкреслив несумісність козацького та польського устроїв, для виправлення чого, за його думкою, король Стефан Баторій утворив козацький реєстр. Учений вказав джерела поповнення загонів козаків, якими він визнав наступні верстви тогочасного населення: селянство, яке через запровадження кріпацтва мігрувало на південь; ленників, що раніше отримували земельні наділи від удільних литовських князів; бояр – власників земель біля укріплених пунктів, які несли гарнізонну службу. Усі вони «прискорили вибух козацького повстання» [2, с. 22-32].

Беззаперечною заслугою вченого слід вважати висвітлення ним деталей перших козацьких повстань 90-х рр. XVI ст. під проводом Косинського, Наливайка та Лободи. Історик визнав справді всенародним перше повстання, а в іншому, що відбулося під проводом Наливайка, вбачав «особисті причини невдоволення» [2, с. 32-36].

Аналізуючи рушійні сили, становлення та подальший розвиток визвольного руху, Антонович визнав характер причин народного невдоволення, які, за його думкою, мали як релігійний, так і економічний напрямки. Появу релігійної складової вчений пов'язував з укладанням Берестейської унії, а підґрунтя економічної вбачав у спробах шляхти заволодіти степовими землями та приборкати козацький стан. Історик визначив центр козацького руху, яким стало Запоріжжя [2, с. 36-38].

Зростанню авторитету В. Антоновича у наукових колах послуговував проведений ним ретельний аналіз діяльності гетьмана П. Сагайдачного, зокрема, висвітлення подій походу на Кафу 1616 р. Історик з'ясував, що допомога, надана Польщі з боку гетьмана у 1618 р. під час походу на Москву, була пов'язана з проблемами фінансування військових через певні особливості податкової системи. Він припустив можливість укладання гетьманом угод із майбутнім королем Владиславом IV, що стосувались релігійних та громадських прав населення. Дослідник визначив причину повстань 1625–1638 рр., що відбулися після смерті гетьмана. Він дійшов висновку, що поштовхом для нової хвилі народного збурення стали утиски з боку польського уряду [2, с. 62-81].

Слід відзначити, що новизною позначено відомості щодо періоду Хмельниччини 1648–1657 рр., досить ретельно проаналізовані В. Антоновичем.

Дослідженню козацтва присвячена праця М. Василенка «Малороссия» 1899 р., в якій особливу увагу науковець приділив історії козацтва до початку повстання під проводом Б. Хмельницького. Василенко вказав причини створення організації козаків та збільшення їхньої чисельності, а одним з

перших козацьких ватажків вважав О. Дашкевича. Вагомим внеском автора в розвідку з історії козацтва слід вважати дослідження діяльності Д. Вишневецького як організатора козаків, що заснували на о. Хортиця першу Запорозьку Січ.

Василенко, як і Антонович, відзначив невідповідність звичаїв козаків внутрішньому устрою, впроваджуваному за Люблінською унією на щойно приєднаних Польщею територіях. Приводом до прийняття нових заходів з боку Польщі проти Запоріжжя історик визнав допомогу козаків І. Підкові зайняти молдавський трон, а перші козацькі повстання під керівництвом Косинського та Наливайка вважав результатом постанови сейму «Порядок з боку Низу та України» 1589-90 рр. Як і В. Антонович, історик виділив дві причини розбрату між козаками та поляками внаслідок укладання Берестейської унії 1596 р. та виявив наявність серед запорожців прихильників примирення з Польщею.

Василенко акцентував на намаганнях гетьмана П. Сагайдачного усіма способами відстоювати інтереси України, що відобразилося у ряді угод, укладених між Сагайдачним та Польщею, та реформах – з організації автономії та релігійній. Історик дійшов висновку, що надання права козакам обирати ватажка стало умовою допомоги у війні з Османською імперією. Дослідник вказав на причини нових повстань, якими він вважав Хотинську війну 1620-21 рр., поразку турків, невизнання Польщею реформ Сагайдачного. Науковцем були визначені головні умови Куруківської угоди, укладеної після повстання 1625 р. під проводом М. Жмайла: право обирати старшину та гетьмана; встановлення щорічної платні у розмірі 60 тисяч злотих; зберігання суду та заборона морських походів.

Василенко констатував, що обрання гетьманом прихильника унії Г. Чорного стало приводом до повстання 1630 р. на чолі з Т. Трясилом. Наслідком подій учений вважав укладання угоди, подібної до Куруківської. Історик вказав на наявність утисків козаків під час обрання короля Владислава IV 1632 р. Василенко визнав приводом до нових зіткнень спроби Польщі покласти край морським походам козаків. Причиною повстання 1637 р. під проводом Павлюка історик вважав утиски православної віри, наміри знищити козацьке військо та обернути усе населення в неволю. Наслідками поразки козаків, як зазначив учений, стали обмеження реєстру до 6 тисяч осіб та втілення подальших планів щодо ліквідації козацтва як стану. Учений наголосив на більш жорстких наслідках козацько-селянського повстання 1638 р. та виокремив, серед інших, наступні: скасовувалась посада гетьмана, козакам заборонялось обирати старшин, реєстр зменшувався до 1,2 тисячі осіб.

Василенко визнав причини зростаючого невдоволення в українських землях 1638–1648 рр. і дійшов висновку, що посилення гніту з боку польських панів та тиску на Запоріжжя спричинило нове повстання. На відміну від В. Антоновича, історик досить стисло проаналізував період Хмельниччини 1648–1653 рр., визначивши привід нових заворушень та висвітливши перший рік боротьби. Він висловив припущення про можливі домовленості між обраним у 1648 р. королем Яном-Казимиром та гетьманом [3, с. 288-292].

М. Василенко визначив розподіл Гетьманщини 1669 р. наслідком боротьби Османської імперії, Польщі та Росії. Історик проаналізував діяльність гетьмана І. Виговського, який намагався відокремити українські землі від Росії, що спричинило народне повстання та привело до укладання Гадяцького договору 1658 р., за яким українські землі відходили Польщі. Науковець, як і інші дослідники, визнав хибним рішенням обрання гетьманом Ю. Хмельницького. Вчений проаналізував результати укладання Переяславського договору 1659 р. з Росією та укладання Слободищенського трактату з Польщею 1660 р. Наслідком стали перетворення Гетьманщини в автономію та її розкол за лінією Дніпра, оскільки на сході старшина відмовилась визнавати владу Речі Посполитої. Також дослідник висвітлив невдалу спробу Ю. Хмельницького повернути владу у вищезазначених територіях, що призвело до його зречення.

Василенко, як і Антонович, визнав прагнення гетьмана П. Тетері продовжити політичну лінію І. Виговського задля досягнення значних поступок з боку Польщі. Історик дійшов висновку, що спроба Тетері об'єднати Україну була невдалою, та зауважив на масових невдоволеннях через намагання гетьмана наблизитися до шляхти.

Історик проаналізував причини укладання І. Брюховецьким статей у Москві 1665 р, які сприяли ще більшому обмеженню автономії. Також Василенком акцентовано на укладанні Андрусівського перемир'я 1667 р. між Річчю Посполитою та Московською державою, внаслідок чого Гетьманщину було вперше офіційно поділено на дві частини.

Василенко визнав успішною спробу П. Дорошенка 1668 р., хоч і на нетривалий час, об'єднати Україну. Проаналізувавши відносини гетьмана з керівництвом Османської імперії, історик підкрес-

лив намагання Дорошенка отримати турецький протекторат для Правобережжя, яким не судилося збутися. Науковець докладно дослідив діяльність гетьмана І. Самойловича, обраного на короткий час керівником Гетьманщини 1674 р., та визначив, що невдала внутрішня політика стала причиною втрати ним влади [3, с. 294-297].

Слід зазначити, що безсумнівна заслуга М. Василенка полягає в детальному огляді внутрішнього устрою Лівобережної України. Проаналізувавши діяльність І. Мазепи та причини його невдалого переходу на бік Швеції, історик дійшов висновку про відсутність значної підтримки гетьмана з боку народу. На думку науковця, спроби Мазепи завадити селянству перейти у козацький стан стали підґрунтям непопулярності гетьмана в народному середовищі [3, с.299-300].

М. Василенко у праці «Очерк русской истории (1505-1650) Литовско-русское государство и Украина» 1911 р. знову повернувся до докладного дослідження значення та наслідків Люблінської унії, що призвели до переналаштування суспільних відносин за польським зразком, поглиблення безправ'я селянства та виникнення сприятливих умов для колонізації українських земель шляхтою [3, с.420].

Дослідник висвітлює нові аспекти виникнення та становлення козацтва з кінця XV до початку XVII ст., зазначивши, зокрема, що козаками ставали озброєні групи промисловців, які відчували небезпеку з боку татар. Історик визначив ставлення до козацтва Литви, яка прагнула взяти цей прошарок населення під свій контроль.

Василенко підкреслив значущість діяльності Д. Вишневецького у становленні козацтва у 50-60-х рр. XVI ст. [3, с. 423]. Проаналізувавши невдалі спроби польської влади у 1570-х рр. реформувати козацтво, учений визнав причиною перших повстань невиконання реєстровцям. Як і В. Антонович, Василенко дослідив приводи та наслідки повстань на чолі з Косинським, Наливайком, Лободою та Шулою та визнав розбіжності поглядів народних ватажків причиною невдалих наслідків народних збурень [3, с. 425-427].

Історик глибше, порівняно з попередниками, розглянув становище козацтва на початку XVII ст., визначивши смуту в Росії підґрунтям поживлення руху козаків, чим спробувала скористатись Річ Посполита. Він констатував початок епохи найбільшого розвитку козацьких морських походів 1613-20 рр. та намагання польського уряду стати на заваді.

Дослідник більш повно висвітлює діяльність гетьмана П. Сагайдачного, зокрема його постанови 1617 та 1619 рр. щодо скорочення чисельності козаків до тисячі та до трьох тисяч відповідно. Першу не було виконано через початок нової війни проти Москви, друга, як зазначив Василенко, призвела до розколу в козацькому середовищі через обурення і, як наслідок, було обрано Бородавку гетьманом. Василенко визначив спроби Сагайдачного зміцнити позиції православ'я сприянням посьвяти митрополита Борецького та єпископів 1620 р. Однак, Сигізмундом III були відхилені вимоги гетьмана щодо визнання православ'я. Також королем було відмовлено у збільшенні платні козакам і наданні їм поступок та поновлено постанову 1619 рр. [3, с.439-440].

Науковець дійшов висновку, що в 20-х рр. XVII ст. відносини між козаками та Польщею загострилися, визначивши причиною такого становища походи на Османську імперію. Він знову повернувся до з'ясування умов Куруківської угоди, за якої реєстр мав скласти 6 тисяч осіб, гетьман призначався урядом, а морські походи заборонялись.

Історик встановив причину повстання на чолі з Трясилом та, проаналізувавши умови Переяславської і Куруківської угод, визначив їхню відмінність, яка полягала у збільшенні реєстру до 8 тисяч осіб. Василенко довів, що в той час приводом до нових заворушень стали запобіжні заходи, аби завадити козакам здійснювати походи. У творі містяться відомості про повстання 1637 та 1638 рр., причиною яких визнано подальші утиски з боку Польщі та її прагнення поступово ліквідувати козацтво [3, с. 442-444]. Василенко підкреслив, що шляхтою не були усунені причини появи бунтів, що й призвело до більш масштабного виступу козацтва у 1648 р. під керівництвом Б. Хмельницького.

Аналізуючи становище православ'я у першій половині XVII ст., дослідник наголосив, що метою політики тодішніх митрополитів І. Потія та Й. Рутського було окатоличення українського народу. Він довів, що саме українське козацтво стало порятунком для православного духівництва [3, с. 434-437].

Отже, проаналізувавши твори щодо історії козацтва університетських професорів В. Антоновича та М. Василенка, слід відзначити узгодженість викладання ними історичних відомостей про становлення та розвиток народного визвольного руху, яким була козащина. Інтерес щодо досліджень

Василенка, більш стислих і конкретних відносно розвідок його колеги, обумовлений тим, що автор проаналізував історичне минуле не тільки правобережних регіонів України. Викликає зацікавленість погляд М. Василенка на події, викладені В. Антоновичем, зокрема, козацькі повстання.

Слід зазначити, що В. Антонович дослідив теорії походження козацтва, визначив документальні джерела й дати перших згадок про козаків, а також живильні сили козащини та характер причин народного невдоволення. Історик проаналізував діяльність козацьких ватажків та визначив причини їхніх невдалих дій, що безпосередньо або опосередковано призвели до розколу України в другій половині XVII століття. Варто указати, що науковець приділив особливу увагу історичним подіям, які відбувалися на правобережних українських територіях. Антоновичу належить пріоритет у наданні біографічних відомостей історичних постатей, зокрема, полковника С. Палія, а також у визначенні дати ліквідації козацтва на Правобережжі. Грунтуючись на порівнянні поглядів Палія та гетьмана Мазепи, історик визначив рушійні сили процесу колонізації зазначених територій. Новизною також позначені відомості щодо періоду Хмельниччини.

М. Василенко, як і В. Антонович, визначив причини виникнення та висвітлив аспекти створення й становлення козацтва. Прискіпливу увагу історика було приділено розвитку народного руху до постань під проводом Б. Хмельницького. Визначними є наведені науковцем відомості щодо історії лівобережної України. Щодо релігійної складової козацького руху, то Василенко вважав козацтво рятівною силою православ'я.

Слід акцентувати на схожості поглядів обох істориків на причини занепаду та подальшого розколу Гетьманщини. Можна стверджувати, що наукові твори В. Антоновича та М. Василенка мають велике значення для пізнання соціально–політичних проблем історії козащини та є суттєвим внеском у розвиток історії України взагалі.

Список використаних джерел та літератури:

1. Антонович В. Б. *Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори*. Київ, 1995. 816 с.
2. Антонович В. Б. *Коротка історія козащини*. Київ, 1971. 232 с.
3. Василенко М. П. *Вибрані твори у трьох томах*. Т. I. Київ, 2006. 543 с.
4. Полонська-Василенко Н. Д. Микола Прокопович Василенко – його життя та наукова діяльність. *Український історик*. 1966. №3/4. С.41-51.
5. Ульяновський В. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина). *Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори*. Київ, 1995. С. 5–76.
6. Юрчук В. І. Академік М. П. Василенко. *Український історичний журнал*. 1994. № 5. С. 86–97.
7. Ясь О. В. Незвичайний позитивіст Володимир Антонович. *Україна крізь віки*: Зб. наук. пр. на пошану академіка НАН України В. Смоля. Київ, 2010. С. 863–892.